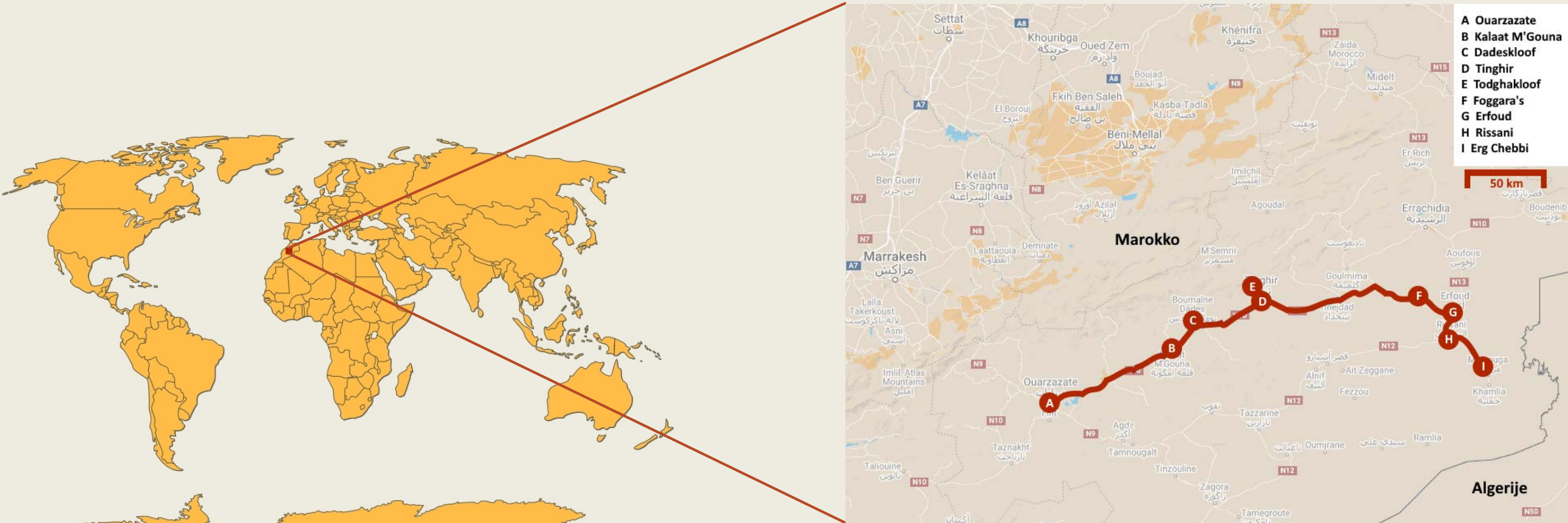

Op de drempel van de woestijn

Marokko | Anno 2011

Dinsdag 12 april Ouarzazate – Tinghir.....	2
Woensdag 13 april Tinghir – Erfoud.....	7
Donderdag 14 april Erfoud.....	15

Met ruim 200 km voor de boeg laten we [Ouarzazate](#) achter ons en zetten onze tocht doorheen een woestijnachtig steppeland-schap oostwaarts verder. Links vergezellen de besneeuwde toppen van de Hoge Atlas ons, rechts de grillige vormen van de Anti-Atlas. Maar het zijn vooral de kashba's waar we reikhalzend naar uitkijken, want de N10 staat bekend als de *Route des Kasbahs*. Om te beginnen met de kashba van [Aït Ben Moro](#) nabij Skoura. Kenners zoals wij weten meteen dat

deze kashba ooit bewoond werd door een vriend van een zoon van een zekere Moro. Mettertijd is de kashba aan zijn lot overgelaten, tot een Spanjaard die goed in de slappe was zat, zich over de ruïne ontfermde en ze restaureerde tot het fraaie hotel dat we nu kunnen bewonderen.

Een woestijnomgeving doet ons meteen aan kamelen denken. Maar in Marokko zijn die er niet, wel dromedarissen. Twee weken kunnen deze rij- en lastdieren het zonder water

uithouden, zelfs als ze dag in dag uit 50 tot 60 km afleggen met een vracht van tweehonderd kilogram op hun rug. Ook al zijn karavananen verleden tijd, toch worden in Marokko nog steeds vlijtig dromedarissen gekweekt. Hun vlees wordt in het zuiden immers als een delicatessen beschouwd.

Ook al zijn karavananen verleden tijd, toch worden in Marokko nog steeds vlijtig dromedarissen gekweekt

Omdat regen het koppig liet afweten, is een grootschalige poging tot bebossing in deze regio mislukt. Gids Aziz wijst uitgestrekte stroken land aan waar langgerekte littekens in de aarde herinneren aan de faliekante afloop.

Dan heeft de rozenteelt meer succes, in die mate zelfs dat hier jaarlijks in mei een populair rozenfeest plaatsvindt. De rozenstruiken zijn niet in grote velden aangeplant, maar

wel op smalle stroken rond velden met andere teelten – zo’n beetje zoals de moerbeibomen rond de katoenvelden van Oezbekistan. Uit de rozen wordt rozenwater getrokken dat naar Frankrijk en Canada geëxporteerd wordt. De kleine, zeer geurige *rosa damascena* leent zich daar uitstekend toe.

Waar de Mgouna in de Dades vloeit, bevindt zich het slapere Kalaat M'Gouna, het centrum van deze rozenproductie. Gedwee laten we er de wufte geurtjes op onze polsen verstuiven vooraleer neer te zijgen in de stoeltjes van het plaatselijke café zonder bier.

Vier uur is het als we via de *Route des Kasbahs* onze verkenning van de brede vallei van de Dades voortzetten. Geregeld laat zich een leemstenen kashba opmerken, maar trotse burchten zijn dat niet meer – veeleer uitgemergelde symbolen van vergane glorie. Als bouw materiaal is leemsteen volkomen passé, het is nu allemaal beton wat de klok slaat.

Economisch valt in deze streek niet veel te rapen, aldus Aziz. Veel lokale inwoners zijn dan ook geëmigreerd – naar Europa of Amerika, of naar Rabat, Casablanca, Agadir. Nogal wat huizen staan hier het grootste deel van het jaar leeg. En

kinderen zien dat dan niet meer zitten, die blijven in het noorden waar ze opgegroeid zijn.

Overigens moeten nieuwe huizen inzake architectuur en kleur aan de stedenbouwkundige voorschriften van de gemeente voldoen. De harmonische ordening van de openbare ruimte die daaruit zou moeten voortspuiten, ontgaat ons voorlopig nog.

kel ‘s zomers zie je de bewoners naar hun heimat terugkeren voor een korte vakantie. Die vakantiewoning wordt later ook de vaste stek waar ze zich bij hun pensioen zullen terugtrekken. Maar de

Veel lokale inwoners zijn geëmigreerd – naar Europa of Amerika, of naar Rabat, Casablanca, Agadir

Op een hoogte van 1 650 m markeert Boumalne de Dades het scharnierpunt waar

de brede Dadesvallei overgaat in de smalle Dadeskloof. Vijgenbomen, olijfbomen, populieren en luzerne zijn hier de favoriete teelten. Palmbomen zijn immers op een hoogte van meer dan 1500 m niet vruchtbaar. Met aan de ene zijde de steile rotsen en aan de andere de klaterende Dades drijft Mohammed zijn bus de kloof binnen.

Vijgenbomen, olijfbomen, populieren en luzerne zijn hier de favoriete teelten

Waar de kloof zich rond het dorpje Tarost tot een vruchtbare vallei opent, gunt Aziz ons een korte wandeling. Tegen een grillig decor van geërodeerde rotsen torent een imposante, nog vrij intacte kashba hoog boven de omgeving uit. Een solitaire wolk

legt er treiterig haar onbeduidende schaduw over. Beneden in de vruchtbare vallei overheersen de groene aanplantingen – bomen langs de rand, gewassen in het centrale deel van de kuip. Grillig uitgeschuurde rotsen bekronen het tafereel met een fraai coloriet van oker, oranje, roze en bruin.

Sommige berbervrouwen in het dorp dragen een hoofd-

De apenvingers domineren de helling aan de overkant van de rivier

doek, maar daar moet je geen religieuze redenen achter zoeken, legt Aziz uit. Dat is gewoon een kwestie van smaak. Overdag kan je bijvoorbeeld in de soek een meisje met een sluier aantreffen, terwijl ze 's avonds in minirok naar een discotheek

kan trekken.

Ondertussen blijft het fenomenale landschap met zijn geërodeerde rotsmassieven ons fascineren. En dan moet de grootste verrassing nog komen – de zogenaamde Apenvingers. Zowat een kilometer lang domineren deze reusachtige, aan elkaar geklitte monolieten de helling aan de overkant van de rivier.

Zes uur is het als we rechtsomkeer maken, en de terugweg inzetten naar Boumalne. Van op een hoogte genieten we er nog even van de avondzon die haar rosse gloed over het bedrijvige stadje strooit.

Het solitaire wolkje van daarstraks blijkt de voorbode geweest te zijn van een heus wolkenfront dat vanuit het westen aanzwelt. Dat zien ze hier graag komen, want op sommige plekken heeft het al zes jaar niet meer geregend.

Steeds kaler wordt het woestijnlandschap waardoor de N10 ons oostwaarts voert. Zeldzaam zijn de oases waar mensen zich weten te handhaven. Eén van de grotere oases is Tinghir, een oude garnizoensstad van het vreemdelingenlegioen. De stad ligt 1 346 m hoog en telt veertigduizend inwoners. In het hotel onthalen ze ons met een tajine van schaap. Het ziet er naar uit dat we de enige klanten zijn.

Zeldzaam zijn de oases waar mensen zich weten te handhaven. Eén daarvan is Tinghir, een oude garnizoensstad

Regenwolken hebben ondertussen een inktzwart scherm over de stad getrokken. Niemand kijkt verbaasd op als het omstreeks 23 u. regent.

[Top](#)

Mooi en meedogenloos, zo leren we de natuur van zuidelijk Marokko kennen. Vandaag staat eens te meer een overrompelend stukje natuur op het menu, met name de Todghakloof iets ten noorden van Tinghir.

Maar eerst willen we weleens vernemen hoe mensen zich hier weten te handhaven. Palm-oasen spelen daarin een sleutelrol. Even voor negen houdt chauffeur Mohammed halt ter hoogte van het dorpje Ichmarine. In de gigantische kuip aan onze voeten strekt een

groene palmoase zich uit.

Schijnbaar uit het niets duikt een krasse grijsaard op die zich Moulay laat noemen – monseigneur. Samen met hem dalen we in de oase af en laten ons door een groene zee van stilte opslokken. Onzichtbare vogels hebben het hier voor het zeggen. Te midden van de palmbomen zet Moulay meteen de puntjes op de i. Laat je door die palmen niet misleiden, benadrukt hij, een echte palmgaard is

dit niet. Dit is een puur staaltje van eeuwenoud technologisch vernuft.

Het schaarse water optimaal gebruiken, daar draait hier alles om. Daarom hanteert men al eeuwenlang het systeem van de drie culturen. Op het hoogste niveau, waar het minste water beschikbaar is, staan de palmbomen. Iets lager zijn olijfbomen, vijgenbomen en granaatappelbomen aangeplant. Nog lager worden luzerne, bonen en andere groenten

gekweekt. De verdeling van het kostbare water van de Todgha is de taak van de waterwachter – een voltijdse job met hoog aanzien. Hoe groter je perceel land, des te meer recht heb je op water.

Het schaarse water optimaal gebruiken, daar draait hier alles om

Alle percelen zijn bij het kadaster geregi-

streerd en nauwkeurig afgebakend met stenen die twee meter diep in de grond ingegraven zijn. Dat iemand zijn kostbare percelen zou verkopen, is ondenkbaar. Enkel via overerving gaan ze over op de kinderen. Vroeger kon dat er weleens toe leiden dat de perceeltjes erg klein werden, maar daar heeft de overheid ondertussen een stokje voor gestoken.

Dat iemand zijn kostbare percelen zou verkopen, is ondenkbaar

Enkel dadelpalmen groeien hier. Als soort is de dadelpalm volgens Moulay 100 miljoen jaar oud en uit Saudi-Arabië afkomstig. Pas in de 11e eeuw werd de dadelpalm in Marokko geïntroduceerd. Het is een tweehuizige plantensoort, wat wil zeggen dat er zowel mannelijke als vrouwelijke exemplaren bestaan. De mannelijke zijn in de minderheid, want zij

dragen geen dadels en hebben dus enkel nut voor de bevruchting. Daar zorgen insecten voor, maar ook kunstmatige inseminatie wordt toegepast. Dan worden de bloesems tegen elkaar gebonden. De bloemen van één mannelijke dadelpalm volstaan om vijftig vrouwelijke dadelpalmen te bestuiven.

Zevenentwintig dorpjes zijn voor hun voedselvoorziening bijna volledig van de oase afhankelijk

Tot zover het goede nieuws. Want reeds twintig jaar waart de *bayoud* door de streek – de aids van de dadelpalmen. Al 700 000 palmen hebben sedertdien het loodje gelegd. De fatale ziekte wordt door de schimmel *Fusarium oxysporum* veroorzaakt.

Langs een doolhof van paadjes onder lommerrijke bomen leidt Moulay ons naar het

centrum van de oase, waar we in de open zon het eerste niveau bereiken. Gezapig door-
kruisen oudere mannen op ezeltjes de veld-
jes. Gehurkt snijden vrouwen met een sikkel
de luzerne af. Met een hark zijn enkele man-
nen in de weer om een nieuw perceeltje
plantklaar te maken. Rond een zeldzame
modderplas kijken witte koereigers roerloos
op de bedrijvigheid toe.

Zevenentwintig dorpjes zijn op de onvrucht-
bare grond rond de oase gevestigd. In één
daarvan heeft Moulay zijn stek. Voor hun
voedselvoorziening zijn de dorpjes bijna vol-
ledig van de oase afhankelijk. Die vruchtbare
grond is dan ook onaantastbaar, niemand zal
het in zijn hoofd halen om daar te bouwen,
aldus Moulay. Momenteel financiert een Bel-
gische organisatie de aanleg van riolering in
deze dorpjes. Ook een graancoöperatieve

van vrouwen wordt door een Belgische orga-
nisatie gesponsord.

Tien uur is het al als we langs de steile wand
van de oase naar één van de dorpjes klim-
men. Door steegjes tussen bouwvallige le-
men huisjes kuieren we verder. Geheel toe-
vallig eindigt onze tocht in de kashba van de
familie Bachdiwi. Niet dat je daar aan de bui-
tenkant iets van merkt, maar eenmaal bin-
nen blij je je in een tapijthandel te bevinden.

Uit pure naastenliefde krijgen we er thee
voorgeschooteld, terwijl jongemannen louter
voor ons vertier het ene berbertapijt na het
andere voor onze voeten ontrollen. Mochten
we daar behoefte aan hebben, dan mogen
we zelfs een tapijtje kopen.

*Heel opmerkelijk is een tapijt van
kameelharen lappen dat drie
verschillende technieken combineert*

Kashba van de familie Bachdiwi

Todghakloof

*Mensen en auto's lijken
lilliputters in het monumentale
decor van de Todghakloof*

Diverse stijlen passeren de revue. Klaprozen-rood, saffraangeel, wit en zwart domineren het coloriet. Heel opmerkelijk is een groot tapijt van rechthoekige kameelharen lappen waarop diverse geometrische motieven geborduurd zijn en die elk afgeboord zijn met stroken schapenwol dat in hoog reliëf geknoopt is – drie technieken door elkaar dus.

Karavaan in de Todghakloof

Vooraleer we de Todghakloof tegemoet klimmen, gunt chauffeur Mohammed ons nog een laatste vogelperspectief op de groene oase. Kilometers ver strekt ze zich langs de oevers van de Todgha uit, omringd door barre woestijngrond waarop roze en bruine huisjes tegen elkaar klitten tot net aan de rand van de kuip. Verderop maken tafelbergen de dienst uit.

Amper twintig minuten later, net voorbij het kloostertje Zaouïa Sidi Abdelali, vernauwt de vallei tot een smalle spleet. Verbluft wande-

Noordelijk uiteinde van de Todghakloof

len we met het hoofd in de nek de kloof binnen. Tot 300 m hoog rijzen de kale, bleekbruine rotswanden ten hemel – amper 10 m van elkaar. Mensen en auto's lijken lilliputters in dit monumentaal decor. Als een onschuldige beekje klatert de Todgha door de canyon, maar na hevige regens zal het water als een zondvloed over de stenen schuren.

We werpen nog een blik op het andere uiteinde van de kloof en zijn dan even na half twee weer de hort op. Door de Todghavallei keren we naar Tinghir terug en zetten vervol-

gens via de vertrouwde N10 ons traject oostwaarts voort.

Ter hoogte van Tineidad laat Mohammed de hoofdweg voor wat hij is. Via de R702 zetten we koers naar Erfoud, dwars door desolate woestijnlandschappen van steen en zand. Verwend als we zijn, ontgaat het ons niet dat dit traject hobbeliger is dan wat we gewend waren.

Voor Aziz het signaal om een vervolg te breien aan zijn hoorcollege en wat te badineren over de begrafenisrituelen. Welgeteld vier maanden en tien dagen na de dood van

Noordelijk uiteinde
van de Todghakloof

haar man moet de weduwe witte kledij dragen, plus een kledingstuk van haar man – sok, pet, sjaal, het maakt niet uit wat. Als na die periode de vrouw niet zwanger blijkt te zijn, kan met de verdeling van de erfenis een aanvang genomen worden. Is ze daarentegen wel zwanger, dan moet de geboorte van dat kind afgewacht worden. Eerst moet immers geweten zijn of de nieuwe telg een jongen is of een meisje. Het geslacht bepaalt immers hoe de erfenis verdeeld dient worden.

Het islamitisch erfenisrecht is ontzettend ingewikkeld, aldus Aziz – er zijn rechters die

zich uitsluitend daarin specialiseren. Steeds gaat één achtste van de erfenis naar de weduwe en zeven achtste naar de kinderen. Was de man polygaam, dan krijgen alle wettelijke vrouwen samen één achtste. Bovendien krijgt een zoon het dubbel van een dochter.

Heeft een man bijvoorbeeld vier zoons en drie dochters bij drie wettelijke vrouwen, dan krijgt elke vrouw één derde van een achtste of één vierentwintigste. Elke zoon krijgt twee elfde van zeven achtste – zeven vierenveertigste dus. Elke dochter krijgt één

elfde van zeven achtste – zeven achtentachtigste dus. Zo eenvoudig is dat.

Steeds moet er minstens één mannelijke erfgenaam zijn, zelfs als de overledene geen zoon had. Zo nodig wordt het naaste mannelijke familielid uit de lijn van de man – een broer of een neef – als mede-erfgenaam ingeschakeld.

Een oplossing voor dit complexe systeem is niet in zicht. In feite is het probleem onoplosbaar, want het erfenisrecht staat in de Koran gebeiteld. Wat ouders kunnen doen, is tijdens hun leven een deel van hun activa aan

hun kinderen overmaken en bij de notaris voor zichzelf een levenslang vruchtgebruik bedingen.

Nu we het toch over de dood hebben – een begrafenis is gratis. Na de dood wordt het lichaam schoongemaakt, geparfumeerd en in een wit doek gewikkeld. Een graf wordt gegraven, zo lang als het lichaam, 50 cm breed en 70 cm diep. Daarin wordt het lichaam op de rechterzijde gelegd, met het hoofd in de richting van Mekka. Een kist komt daar niet bij te pas, het lichaam wordt eerst met stenen en dan met aarde bedekt zodat een heu-

Naar Erfoud

veltje ontstaat. Daarin wordt aan beide uiteinden een grote platte steen gestoken – evenwijdig voor een man, haaks op elkaar voor een vrouw. Maar het graf blijft anoniem, een naamsvermelding komt er niet.

*Foggara's vangen het schaarse
grondwater op en leiden het
naar de verderop gelegen oase*

Op het platteland vindt de begrafenis op de dag van het overlijden plaats, in de stad na drie dagen. Na veertig dagen komt er dan nog een herdenking, waarbij teksten uit de

Koran gelezen worden en aalmoezen gegeven worden.

Crematie komt niet voor in de Marokkaanse woordenboeken, daarvoor moet je naar het buitenland. Een begraafplaats opnieuw gebruiken is al evenmin denkbaar – eeuwige rust wordt hier zeer letterlijk genomen.

Van begrafenissen naar ondergrondse irrigatiesystemen is in Marokko maar een kleine stap. Zo'n dertig kilometer van Erfoud, net voor de oase van [Fezna](#), stoppen we bij de fameuze [foggara's](#). Die ondergrondse waterkanalen vangen het schaarse grondwater op

en leiden het naar de verderop gelegen oase. In de 12e eeuw werd dit irrigatiesysteem in Marokko geïntroduceerd. Waarschijnlijk hadden ze de mosterd in Iran gehaald, waar sommige ondergrondse *qanats* reeds meer dan drieduizend jaar oud zijn.

Verticale putten op regelmatige afstanden moeten het mogelijk maken de kanalen te onderhouden, zodat het water niet gestremd wordt. Zo ver we kijken kunnen, zien we opgehoopte kraterwandjes van 2 tot 3 m hoog rond de putten. In totaal moeten het er zo'n 15 000 zijn, aldus Aziz. Dwars door de zand-

bodem reiken ze tot aan de harde ondergrond. Voorzichtig werpen we er een blik in – de inktzwarte put is onpeilbaar diep.

*Het onderhoud van de ondergrondse
waterkanalen kost handen vol geld*

Tegenwoordig hebben de *foggara's* hun beste tijd gehad. Het onderhoud van de ondergrondse kanalen kost immers handen vol geld. Indertijd klaarden slaven die klus. Gratis uiteraard. Nabij Meknes en Marrakesh zijn *foggara's* nog in gebruik, omdat het grondwater er aangevuld wordt met smeltwater

Erfoud – Fossiele trilobieten

Macro Fossiles Kasbah – Atelier

Fossiele trilobiet

uit de bergen. Elders is het systeem niet meer rendabel.

De concentratie aan fossiele resten in de steengroeve is verbluffend

Niet meer rendabel? Dan onderschat je de Marokkanen. Eén van de jonge bedoeïenen die toeristenprullaria aan de man proberen te brengen, acht de tijd rijp voor wat spektakel. Dat de putten ondergronds met elkaar verbonden zijn, wil hij ons tegen een bescheiden vergoeding hoogstpersoonlijk demonstreren.

Twee putten verderop zien we hem in een kratertje verdwijnen. Op knieën en ellebogen zal hij zich door het duistere, niet meer onderhouden kanaal wurmen. Met een mix van ongeloof en ongemak staan we hem op te

wachten. Hij weet er de spanning in te houden, maar uiteindelijk kunnen we toch met enige moeite en niet zonder opluchting diep in het donkere gat een zweem van zijn witte tulband ontwaren. Wat nu volgt is hallucinant. Met blote handen en voeten, zonder enige valbescherming, klimt hij langs de brokkelige zandwanden van de put naar boven. Eenmaal boven, neemt hij met een brede grijns zijn fooi in ontvangst.

Even voor vijf rijden we [Erfoud](#) binnen, eens te meer een gewezen garnizoensstad van het vreemdelingenlegioen, aan de oever van de Ziz en aan de voet van de [Erfoudberg](#). Met twintigduizend inwoners vormt deze stad het kloppend hart van de [Tafilalt](#), de grootste aaneengesloten dadelpalmoase van Marokko. Dadels zijn hier dan ook alomtegen-

woordig – Erfoud houdt er de titel van hoofdstad van de dadels en een jaarlijks dadelfeest aan over.

Maar het zijn niet alleen dadels die de show stelen, ook fossielen doen hun duit in het zakje. Een kennismaking dringt zich op. Daarvoor kunnen we in de Macro Fossiles Kasbah terecht. Fossielen hebben ze er bij de vleet. Kleine steentjes zijn het allerm minst die ze in de steengroeve zo'n 30 km verderop uitgraven – sommige stenen hebben kamerbrede afmetingen. De concentratie aan fossiele resten in die stenen is verbluffend. Honderden trilobieten lijken elkaar al 500 miljoen jaar op de platen te verdringen. Ook 350 miljoen jaar oude ammonieten en orthoceras zijn abundant van de partij.

In het atelier zijn werklui druk doende met zagen, slijpen, polijsten, afwerken – elk in

hun eigen stofwolk. Hallucinant en hemeltergend is het, de wijze waarop ze met de tanden hun tulband voor hun mond houden, in de ijdele hoop dat het moordende steenstof niet tot hun longen zal doordringen. In de toonzalen staan de glanzende vruchten van hun vlijt uitgestald – van tafelbladen en lavabo's tot zeepbakjes en hangertjes.

In de vooravond steekt een fikse woestijnwind op. Later op de avond gaat die weer liggen. Uit het westen wordt dan weer bewolking aangevoerd, alhoewel het de hele dag open weer geweest is.

[Top](#)

Donderdag 14 april | Erfoud

Eén van de droogste gebieden van het land is dit. Soms valt er jarenlang geen druppel regen. De woestijn ligt dan ook net om het hoekje. Ooit vormden karavanen een belangrijke bron van welvaart voor de Tafilalt. Vanuit steden zoals Rissani, zo'n 20 km ten zuiden van Erfoud, trokken ze de woestijn in. Nog steeds herinnert de wegwijzer 'Tom-bouctou 52 jours' aan één van de meest magische woestijnbestemmingen. Karavanen deden kennelijk 52 dagen over dat traject.

Wijd en zijd waren de rijke markten van de karavaanstad Rissani bekend. Eén van de grootste slavenmarkten van het land was er gevestigd. Nog steeds ontmoet je er ongevoon veel zwarte mensen op straat – afstammelingen van deze slaven.

Wijd en zijd waren de rijke markten van de karavaanstad Rissani bekend

Maar handel drijven was niet de enige reden om in Rissani te belanden. Wie wat op zijn kerfstof had, werd al gauw naar deze afgelegen streek verbannen. In de 17e eeuw was prins Al Fida dat lot beschoren. Minder tragisch dan het lijkt, in aanmerking genomen dat hij zijn dagen in een niet onaardig paleis sleet, omringd door zijn bedienden en zijn soldaten.

En ook koning Mohammed VI wil hier nog weleens zijn opwachting maken. Niet omdat hij zou toegeven dat hij een en ander op zijn kerfstok heeft, wel omdat voor een

verre voorvader van hem hier een mausoleum opgericht is, meer bepaald voor Moulay Ali Sharif, stichter van de dynastie der Alaouieten.

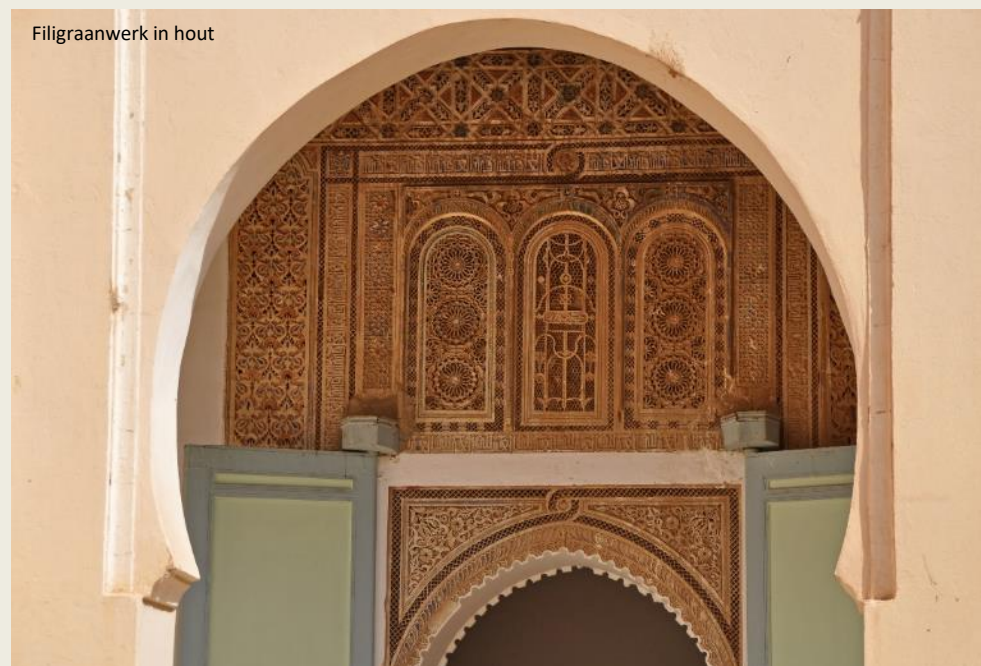
De sobere buitenmuren laten niet bevroeden welke rijkdom en luxe je binnen kan verwachten

Op zoek naar al dat fraais zakken we naar het zuiden af. Te midden van de palmbomen nota bene. Kanaaltjes voeren voldoende water aan, onder meer uit het verre Errachidia, zo maar even 75 km noordwaarts.

In een karavaanstad als Rissani is de stadspoort niet meer of niet minder dan de poort

op de woestijn. Schoolmeisjes fietsen babbelend onder de poort door terwijl we het tafereel ver-
eeuwigen en naar het Centre d'Etudes Alaouites kuien.

Kwart na tien is het als we halt houden voor de ksar Al-Fida. Ondertussen weten we dat zo'n ksar in feite een ommuurde wijk is waar leden van één familie wonen. Een bron van in-teelt dus. Maar de overheid heeft daar een stokje voor gestoken – elke ksar

is verplicht ook leden van andere families toe te laten.

De huizen van deze ksar zijn nog steeds bewoond – kinderen maken zich kirrend uit de voeten zodra we opdoemen. Imposante torens domineren de hoge muren. Centraal in de ksar ligt het schitterend gerestaureerde, maar niet langer bewoonde paleis van prins Al Fida. Zwart-wit portretten van de moulay's die hier ooit resideerden, monstren ons bloederstig in de entreehal.

Zoals het een riad betaamt, laten de sobere buitenmuren niet

Davidsterren op het plafond

het traditionele stucwerk aan, een mengsel van marmerpoe-der, gips en eiwit. Zodra het natte mengsel op de muur aangebracht is, wordt het motief ingetekend en met plantaardige kleuren afge- werkt – indigo, saffraan, henna, luzerneklaver, munt, ... Tegenwoordig is dit onbe- taalbaar – 800 tot 900 euro per vierkante meter, schat Aziz.

Op het plafond kunnen we nog davidsterren herken- nen. Ongewoon is dat niet

bevroeden welke rijkdom en luxe je binnen kan verwachten. Een open binnenhof met een centrale fontein vormt het hart van het gebouw. Eertijds zorgden water en groene aanplantingen voor verfrissing.

Aan elk van de vier zijden bevindt zich een ruime kamer, ééntje voor elke wettelijke echtgenote van onze polygame prins. In de hoek bevindt zich de gemeenschappelijke ha- mam.

Voor Berbers is zilver kostbaarder dan goud

De muren zijn van aangestampte leem, net- jes bestreken met witte kalk. Boven de toe- gangen tot de vrouwenvertrekken wijst Aziz

Marmeren chanoekia

Fibula

Houtsnijwerk

Traditioneel bestaan de ce- derhouten deuren uit grote buitendeuren waarin een kleine binnendeur uitgesne- den is. Op het heetst van de dag wordt enkel die kleine binnendeur geopend, om zo weinig mogelijk warmte bin- nen te laten. Met het vallen van de avond zwaait de grote buitendeur open om koelte binnen te laten.

Beide deuren hebben een klopper met verschillende klank. Arriveert de heer des huizes te voet, dan gebruikt

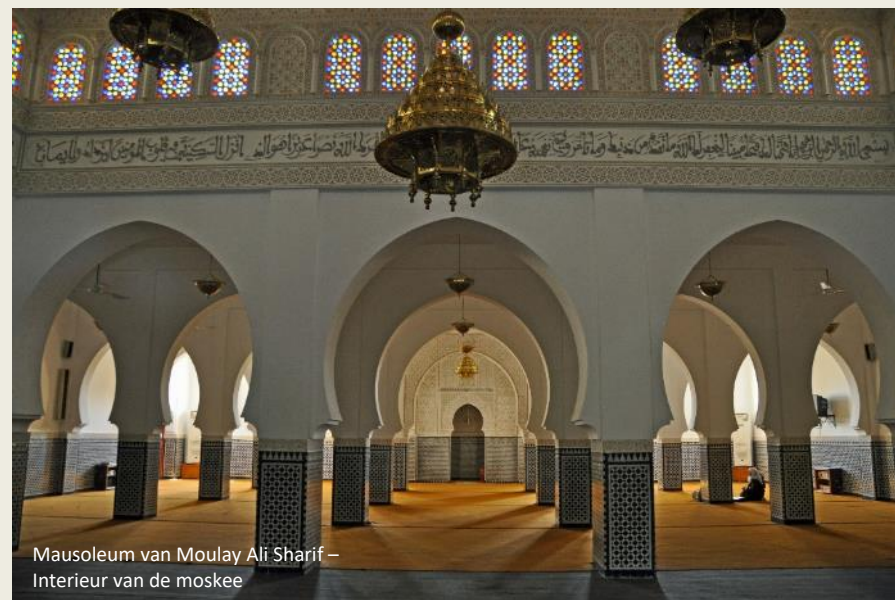
hij de klopper van de binnendeur, komt hij te paard thuis, dan meldt hij met de grote klopper dat hij met paard en al wil binnenrijden.

Tegenwoordig vervullen de kamertjes een museumfunctie. Zilverwerk kan niet ontbreken – voor Berbers is zilver kostbaarder dan goud. Fraaie zilveren fibulae werden door meisjes gedragen om hun status aan te geven. Droeg een meisje één fibula op de linkerborst, dan was ze ongehuwd. Droeg ze aan weerszijden een fibula, verbonden door een kettinkje, dan was ze gehuwd.

De graftombe van Moulay Ali Sharif is ondertussen een bedevaartsoord geworden. Pelgrims komen van heinde en verre om hier te bidden

Elders treffen we joodse voorwerpen aan, onder meer een *chanoekia* in bewerkt marmer. Of voorwerpen uit de Tafilalt, zoals gesofisticeerde houten sloten of apparaten om melk te karnen of olijven te persen.

Nog steeds maken hamams deel uit van de Marokkaanse cultuur, legt Aziz uit, terwijl we het privébadhuis van de verbannen prins opzoeken. Elke Marokkaan zal je eenmaal per week naar het publieke badhuis zien trekken. Het heetst is het in de centrale kamer, waar de vloer langs onder verwarmd wordt. De kamers rondom zijn wat minder heet, de buitenste kamers zijn het koelst. Zo evolueer je geleidelijk van koud naar heet of omgekeerd.

Mausoleum van Moulay Ali Sharif –
Interieur van de moskee

Toeareg Idriss

Op het plafond kunnen we nog davidsterren herkennen. Ongewoon is dat niet. Vroeger prijkte de davidster zelfs op de Marokkaanse vlag. Maar dat is voltooid verleden tijd. De zespuntige ster is vervangen door een vijf-puntige. Elk van de vijf punten wordt nu geacht één van de vijf zuilen van de islam voor te stellen.

Dat neemt niet weg dat Marokko zowel vroeger als nu goede relaties heeft gehad met Israël. Arabische landen krijgen het daar wel eens van op hun heupen, maar religie speelt nu eenmaal geen politieke rol in Marokko, orakelt Aziz. Verdraagzaamheid is de norm, fundamentalisme zal je hier vergeefs zoeken. Aziz' directe chef is een katholieke vrouw, zijn grote baas is een jood. Voor Marokkanen vormt dat geen probleem – althans niet voor Marokkanen in Marokko, voegt hij er veelbetekenend aan toe. Want geëmigreerde Marokkanen houden krampachtig vast aan datgene wat ze als hun identiteit beschouwen.

Voor het [mausoleum van Moulay Ali Sharif](#) staat onze lokale gids Idriss ons in zijn blauwe *gandora* op te wachten. Zijn vader behoorde tot de Toearegs, één van de zwervende ber-

Vogel lest dorst

berstammen in de Sahara. Eertijds was Risani de eerste grote commerciële stad in Marokko en zelfs ten noorden van de Sahara, legt Idriss ons in de lommerrijke patio uit. Ook het nabijgelegen [Sijilmassa](#) heeft ooit naam en faam verworven als handelsstad. Verscheidene karavaanroutes kwamen in de

stad samen, maar tegenwoordig blijft daar niets meer van over.

De man die hier begraven ligt, is niet de eerste de beste. Dat blijkt alleen al uit zijn naam – Moulay betekent monseigneur, Sharif wijst er op dat hij rechtstreeks van de profeet Mohammed afstamt. In de nasleep van de neergang van de Saadiden wist hij de Tafilalt onder zijn gezag te verenigen, in 1666 deed zijn zoon Moulay Rachid hem dat na voor heel Marokko. Tot op de dag van vandaag heersen zijn nakomelingen over Marokko – ook al zijn ze in feite uit Saudi-Arabië afkomstig.

Zijn graftombe is ondertussen een bedevaartsoord geworden. Pelgrims komen van heinde en verre om hier te bidden. Offerandes hebben ze dan mee, geiten, schapen, juwelen, kaarsen. In de *zaouïa* – het klooster-gedeelte – krijgen ze gratis overnachting aangeboden. Ook de huidige dynastie laat zich hier graag opmerken. Hassan II was zelfs niet te beroerd om in 1955 na een overstroming de herstelwerken te financieren. Maar voor niet-moslims is noch de moskee, noch het mausoleum toegankelijk. Wij moeten het stellen met een steelse blik in de moskee.

Dan richten we onze schreden maar naar de kashba aan de overkant van het plein. Nog steeds vinden twintig families er een onderkomen, ook al is de huisvesting wat primitief – waarmee Idriss een gooi doet naar de prijs voor het understatement van het jaar. De kashba is gerestaureerd met lokale fondsen, zo probeert hij nog, en elektriciteit en drinkbaar water zijn beschikbaar.

Met de oprichting van een coöperatieve is een einde gekomen aan de machtspositie van de handelaars

De steegjes tussen de woningen zijn deels tegen de zon afgedekt. Een flauw afkooksel van het Libische *Ghadames*, zo lijkt het. Kinderen duiken weg in duistere hoekjes. Elke woning is opgetrokken rond een patio, met kamers op het gelijkvloers en op de eerste verdieping. 's Zomers houden de families zich vooral op in de koele ruimten beneden, 's winters zitten ze boven.

Oorspronkelijk waren die families in de landbouw bedrijvig, maar zo'n twintig jaar geleden zijn ze zich op het vervaardigen van juwelen gaan toeleggen. Met lede ogen zagen

ze hoe handelaars hun producten aan lage prijzen kwamen opkopen en er in de grote steden grof geld mee verdienden.

Met de oprichting van een coöperatieve is daar een einde aan gekomen. Voortaan worden eerlijke prijzen gehanteerd en vloeien de inkomsten terug naar de families. Het toeval wil dat wij daarbij kunnen helpen, want voor we er erg in hebben, staan we in de toonzaal.

Verderop staan tientallen ezeltjes geparkeerd. Geduldig wachten ze er op hun baasjes, een parkeerschijf is niet nodig

Alle stukken zijn uniek, zo wordt ons voorgehouden, en elk stuk heeft een aparte symboliek. Diverse artefacten passeren de revue – fibulae, dolken, kruisen, sieraden, een kompas. Nomaden dragen rechte dolken, Berbers

verkiezen kromme dolken, zo vernemen we nog, maar wij hebben liever geen dolken.

Ook op het middaguur is het in de uitgestrekte soek van Rissani nog een en al bedrijvigheid – zondag, dinsdag en donderdag zijn marktdagen. Zelfs nomaden willen dan wel eens in de stad opdagen. Smeden, beenhouwers, groenten- en fruitverkopers zijn druk in de weer. Altijd goed voor spektakel zijn de marktjes voor de levende dieren. Geiten, koeien en ezels worden er zorgvuldig bepoteld en betast, gemonsterd en gekeurd, vooraleer de koop doorgaat. Verderop staan tientallen ezeltjes geparkeerd. Geduldig wachten ze er op hun baasjes, een parkeerschijf is niet nodig.

Niet veel meer dan een boogscheut oostwaarts begint de onmetelijke Sahara. Met haar negen miljoen vierkante kilometer is deze zandwoestijn precies vijf keer zo groot

Veemarkt

als Frankrijk, Duitsland, Spanje en Italië samen. Toch is dit een vrij recent verschijnsel, want twintigduizend jaar geleden viel hier niet eens een woestijn te bespeuren. Rotstekeningen diep in de woestijn getuigen nog steeds van een verleden waarin grote zoogdieren een savannelandschap doorkruisten. Piepkleine schommelingen in de wijze waarop de aarde rond de zon draait zorgden ervoor dat de moessonregens uit de Arabische Zee dit gebied niet meer bereikten. Met een enorme woestijn tot gevolg.

Twintigduizend jaar geleden viel hier niet eens een woestijn te bespeuren

Van die onmetelijke woestijn wil Aziz ons even laten proeven. Met als extraatje wellicht een fraaie zonsondergang boven de duinen. Om vier uur

staan de chauffeurs Moebarak, Ismail, Omar en Abdoellah dan ook met hun Toyota Landcruisers paraat. De duinen van [Erg Chebbi](#) zijn onze bestemming, zo'n 50 km ten zuidoosten van Erfoud.

Vroeger werkte hij in de steengroeve waar de stenen met fossielen opgedolven worden, legt Abdoellah ons uit, maar dat werk vond ie

ongezond. Na onze hallucinante ervaring van gisteravond treden we die vaststelling graag bij. Nu is ie 4x4-chauffeur bij een agentschap, want hij heeft drie dochters en twee zonen te onderhouden.

Hoe je best naar die onmetelijke woestijn rijdt, daarover lopen de meningen wat uit-

een. Terwijl de drie andere chauffeurs rechtdoor rijden, slaat Abdoellah rechtsaf. Of we in goud geïnteresseerd zijn, wil ie weten. Neen, de woestijn willen we zien. Of we misschien in medicijnen geïnteresseerd zijn? Neen, de woestijn willen we zien. Onze stugge houding verbaast hem. Je kan hier nochtans heel interessante zaakjes doen, verzekert hij ons. Maar we houden voet bij stuk. Geen goud. Geen medicijnen. Wel woestijn. Punt uit.

Met een diepe zucht legt Abdoellah zich bij dat marsorder neer. Maar de andere chauffeurs zijn nu nergens meer te bekennen. Abdoellah is hun spoor bijster. Tot zijn gsm rinkelt. Een eenrichtingsgesprek ontspint zich, waarvan we geen jota begrijpen, maar waarvan je zonder overdrijven kan stellen dat de man aan de andere

Naar Erg Chebbi

Kameelharen nomadentent

Toearegs en hun rijdieren

kant van de lijn enigszins opgewonden klinkt en weinig tegenspraak duldt. Bokkig parkeert Abdoellah zijn jeep naast de weg in de steenwoestijn en wacht af. Dan zien we in de verte eindelijk de andere jeeps in de bergen rijden. In een brede stofwolk zet Abdoellah de achtervolging in.

We blijken een vindplaats van fossielen te naderen, in deze omgeving liggen ze voor het oprapen. Meteen ontpoppen we ons tot fossielenjagers – een trilobietje of een ammonietje in een draagbaar formaat zien we wel zitten. Maar we zijn niet de eersten die op dat idee gekomen zijn. Meer dan enkele vage fossielsporen in veel te grote stenen weten we niet te ontdekken.

Vrij spoedig zetten we ons weer in beweging. Drie jeeps lukt dat meer dan behoorlijk, bij Abdoellah beperkt zich dat tot verbeterde pogingen om de motor van zijn hardleerse jeep

Erg Chebbi

te starten. Geen nood, verzekert hij ons, met wat geduld lukt het altijd. Uiteindelijk blijkt dat nog te kloppen ook.

Zo ver het oog reikt, lijkt de weg verhard te zijn. Maar na een twaalfde kilometer komt daar een einde aan. De jeeps razen nu naast elkaar door de barre steenwoestijn.

*Abdoellah opteert er wijselijk
voor zijn motor niet uit te
schakelen – je weet maar nooit*

De kameelharen nomadentent van een be-
doeïenengezinnetje duikt op langs ons pad.
Ons colonnetje komt tot stilstand. We mo-
gen wat rondneuzen in het leemstenen
huisje waar ze in geval van nood voor hevige
zandstormen schuilen en in het primitieve
keukentje met wanden van strobalen waar
hun broodtoentje ondergebracht is. Ismail

acht de tijd rijp om zijn bidmatje te ontrollen. Abdoellah opteert er wijselijk voor zijn motor niet uit te schakelen – je weet maar nooit.

Gaandeweg rijzen in de verte de sierlijke vormen van bleekroze duinen boven de grijze grindwoestijn uit. Van op een winderige heuvel krijgen we een panoramisch zicht. Enkele hotels en wat nomadententen wachten aan de voet van de duinen de romantische reiziger op die een nachtje in de woestijn op het oog heeft. Blauwe mannen troepen samen rond hun dromedarissen en kijken vol verwachting uit naar mogelijke klanten.

Zes uur is het als we naar die schitterende zonsondergang boven een fascinerend woestijnlandschap op zoek gaan. Gestaag vorderen we, soms tussen de duinen, soms dwars over de duinen, soms over de smalle, steile duinkammen. Het mulle woestijnzand werkt niet echt mee. Bij elke stap zak je meer dan de helft terug naar beneden. De wind jaagt fijn zand tegen de duinhellingen omhoog – in ons gezicht, onze longen, onze fototoestellen.

Na zowat drie kwartier bereiken we de hoogste duin. Toegegeven, verderop liggen nog

hogere duinen, maar die kwalificeren we meteen als onbereikbaar hoog. Pokdalige putjes en omwoeld zand markeren de trajecten waarlangs we ons omhoog gehesen hebben. Lang zal de wind er niet over doen om de nietige sporen van onze aanwezigheid toe te dekken.

*Lang zal de wind er niet over doen
om de nietige sporen van onze
aanwezigheid toe te dekken*

Maar in het westen heeft zich een dichte bewolking samengetrokken. Ze is niet van plan

op te hoepelen. Over ruim een uur zal de zon daar onmerkbaar achter de horizon verdwijnen. Maar ook zonder fraaie zonsondergang is dit landschap best imponerend.

Even voor zeven zetten we de terugkeer in. Niets zo gemakkelijk als een duin afdalen, zou je zeggen. Maar dat zit niet mee. Weerom is het duin af, duin op, in een eindeloze reeks. De westenwind lijkt ons terug de duinen in te willen blazen. Bovendien lijkt niets zoveel op een duin als een andere duin. Maar Ibrahim duikt op en ontpopt zich als ervaren gids. In amper een half uur loodst hij

ons naar beneden. Dat hij daar met fossielen uitpakt, verrast ons niet eens.

In het halfduister zetten de vier Landcruisers de terugweg in. De turbulente wolken van een kleine zandstorm steken scherp af tegen de bleke zuidelijke horizon. Het licht van onze koplampen verzandt in de stofwolken, de rode achterlichten van de andere jeeps zijn nauwelijks te zien. Soms is het stof zo dicht dat we geen hand voor de ogen zien – als erwtensoep zo dik, zouden ze in Vlaanderen zeggen.

[Top](#)

Jaak Palmans

© 2011

Lees het vervolg in (3/5)

[De mooiste medina ter wereld](#)

